

İRŞÂD VE TEBLİĞE BAĞLI İCRÂ: TÜRK SÖZLÜ KÜLTÜR GELENEĞİ BAĞLAMINDA TÜRK TEKKE EDEBİYATI*

Dr. Kemal ÜÇÜNCÜ**

Özet: *Bu makalede Avrasya coğrafyasında 5000 yıllık bir geçmişe sahip olan Türk Sözlü Kültür geleneğini ve bu gelenek içerisinde Türk Tekke Edebiyatını incelemeye çalıştık. Türk Tekke Edebiyatı irşad ve tebliğin ön planda olduğu bir edebi gelenektir. Çalışmamızda bu geleneği yeni yaklaşımlar çerçevesinde değerlendirmeye çalıştık.*

Anahtar Kelimeler: Sözlü Kültür, Türk Tekke Edebiyatı, İrşad ve Tebliğ

Performance via Guidance and Comunicating: Turkish Tekke Literature in Context of Turkish Oral Cultur Tradation

Summary: *In this article, we intended to deeply examine the Turkish Oral Cultural Tradation which dates back to a land sctrahching from Euroasia considering the past 5000 years; and the Turkish Tekke Literature which is included in this tradation. Turkish Tekke Literature is a literary custom where irşad and tebliğ play a leading role. In this research, it is aimed to evaluate this tradition concerning the new approaches.*

KeyWords: Oral Culture, Turkish Tekke Literature, Guidance and Communicating

1. Türk Sözlü Kültür Geleneğinin Tarihsel Görünümü

XIX. yüzyıldan itibaren sosyal bilimler farklı disiplinleri kendi alanlarının ihtiyacı, bakış açısı ve ortaya çıktığı zaman, mekân ve dayandığı felsefeye göre farklı inceleme ve araştırma yöntemleri geliştirmişler-

---

* Bu terim, Doç.Dr. Özkul Çobanoğlu'na aittir.

** KTÜ Fen-Edeb. Fak. TDE Böl., ucuncukemal@ yahoo.com

dir. Kendi önceliklerimizi merkeze alan bir yöntem inşa etmeden veya mevcut yöntemleri bu amaca dönük düzenlemeden bu yöntem ve bakış açılarından hareket etmek bizleri özellikle Türklük bilim araştırmalarında çoğu kere açmaza sürüklemektedir.

Türk kültürü ve Türkçenin coğrafyası üzerine düşünürken Avrasya ekseninde 20°-90° doğu boylamları, 33°-65° kuzey enlemleri arasındaki 20 milyon kilometrekarelik alanı değerlendirmeye almak adeta bir mecburiyettir. Bu coğrafya aynı zamanda Türklüğün tarihsel macerasının geçtiği coğrafyadır. Yüzyıllar içerisinde bu coğrafyanın farklı noktalarında Türk etnonimleri farklılaşmış, medeniyet tarzı değişim ve dönüşümlere uğramış ama bu coğrafyanın kültür dilinin bir anlamda 'lingua francasının' Türkçe olduğu gerçeği değişmemiştir.

Türk diline ait ilk yazılı belgelerin (bugünkü bilgilerimizle) VII. VIII. yüzyıllara ait olduğu kabul edilmektedir. Türk sözünün yazıyla 'mekâna bağlanması' bu dönemdedir. İlk yazılı metinler üzerinde yapılan incelemeler bize bu dilin sözel dönemi üzerinde bir fikir yürütme olanağı sunmaktadır. O. Nedim Tuna, Muharrem Ergin, Landsberger, Kemal Balkan gibi ilim adamlarının çalışmaları Türkçenin en az 5000 yıllık bir sözel dönem aşamasından evrimleşerek geldiğini göstermektedir (Balkan; 1992: 1-57). Bu döneme ait dilsel malzemeye kadim Çin ve Ön Asya milletlerinin kroniklerinde, dillerinde ve çeşitli belgelerinde tesadüf etmekteyiz.

Türk Kültürünün ve Türkçenin bu anlamda çok eski bir sözlü geçmişi vardır. Bu konuya Prof. O. Nedim Tuna "*Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi İle Türk Dilinin Yaşı Meselesi*" isimli eserinde Sümer tabletlerinde bulunan birçok kelimeyi ses denklikleri açısından değerlendirerek Sümerce ve Türkçe arasında tarihsel bir bağ bulunduğunu söylemekte ve bugün dünyada yaşayan diller arasında en eski yazılı belgeye sahip dil Türk dili olduğu hükmünü vermektedir" (Tuna, 1994: 257-293).

Yazı öncesi kültürler öncelikli ve ağırlıklı olarak sözlü ortam içerisinde üretilip kuşaktan kuşağa aktarılagelmiştir. Bir milletin hayatında kültürü meydana getiren gelenekler iki ortam içinde teşekkül eder. Bunlardan ilkinde sözlü ortam, diğerine yazılı ortam adını veriyoruz. Başlangıçta millet hayatında yer alan bütün gelenekler, sözlü ortam eseridir. Bu ortam içinde meydana gelen gelişmeler ve değişimler, yazılı ortamın doğmasına zemin hazırlamıştır. Sözlü ortam ve yazılı ortam kaynakları, toplumda yine geleceğe geçiş kanalları olma işlevini sürdürürler. Daha doğrusu sözlü ortam, başlangıçtan bu yana, hiçbir biçimde, ortaya yeni ortamları barındırıcı, onları kuşatıcı özelliğini yitirmez. Bu gerçek hiç mi hiç göz ardı edilemez (Yıldırım, 1998: 82-94).

Her türlü etik estetik ve bilimsel üretim başlangıçta sözlü ortam şartları içerisinde mayalanır. Düşünme ediminin insanın kendi içerisinde soru cevap yöntemiyle oluşturduğu bir iç diyalog olduğu, yaratma aşamasında bunun söz, müzik, yontu vs. formlar ile dışa vurulduğu gerçeğini dikkate aldığımızda konunun önemi kendiliğinden ortaya çıkar.

Sözlü kültür “geleneğe yer alan tamamen söz ile, kısmen söz ile veya tamamen sözsüz yaratılan, ama sözlü geçiş ve iletişimle fertler arasında dolaşan veya nesilden nesile geçen tüm unsurları yapı, muhteva, biçim ve fonksiyonları ne olursa olsun bu kapsamdadır” (Yıldırım, 1998: 39).

Yazının tarihi yaklaşık olarak 6 bin yıl öncesine kadar götürülebilmektedir. İnsanlık tarihi yaklaşık olarak 50 bin yıl öncesine kadar götürülebilmektedir. Bu aradaki uzun zaman diliminde insanlık iletişim ve estetik üretimlerini sözlü kültür geleneği içerisinde tasarlayıp çeşitli icra formlarında (sözel, gösterime dayalı, maddî üretim) ifade etmiştir.

Sözlü kültürün: “sözlü (verbal), geleneğe bağlılık (tradition), çeşitlenme (variant), anonimlik (anonymous), kalıplaşma (formularization) özelliklerine sahip bir karakteri vardır” (Yıldırım, 1998: 68). Sözlü kültür geleneğinin işleyişinde söz ve insan merkezi bir konumdadır.

Türk Sözlü Kültürü kendine mahsus geleneği icra töresi, varyantlaşma veya farklı coğrafi şartların ihtiyaçlarına göre yeniden üretilmesi, dil hazinesine katkı yaptığı engin bir kalıp ifade repertuarı ve şekil özellikleri ile söz, insan, çevre ilişkisinin en belirgin örneklerinden biridir.

Walter Ong, sözlü kültür, yazılı kültür ilişkisini incelediği eserinde kelimelerin sözlü kültürde sözle sınırlanmasının anlatım biçimlerinin yanı sıra düşünme sürecini de etkilediğini ileri sürer. Yazılı kültür ortamına aktarıldığında sayfalarca tutabilecek olan bir metni hafızada tutabilmek için bu bilgilerin ‘kolay hatırlanabilir’ bir karaktere sahip olması gerekmektedir. Bundan dolayı sözlü kültürde bir konu hakkında uzun boylu düşünüp, sorunlar karşısında çözümleyici kılmanın yolu, soru ve cevaplardan oluşan iç ve dış diyalog şeklindeki iletişimdir (Çobanoğlu, 2000: 135).

Eski çağlarda Türkler arasında cemiyetin bütün fertlerinin katıldığı sığır (umumî sürgün avları), şölen/toy (kurban ziyafetleri) ve yağlar (matem âyinleri) yapılmaktaydı. İslâmiyet öncesi dönemde bu törenlerde önemli görevler yapan, sözlü geleneğin taşıyıcısı ve yeniden yaratıcısı olanlar, Şamanizm inancı çerçevesinde görev ifâ eden şamanlardı.

Şamanların seçilme ve mesleğe kabul törenleri ile âşıkların âşık olarak seçilmeleri arasındaki sıkı benzerlik, eskiden şamanların şamanlık görevlerinin yanı sıra âşıkların görevlerine benzer görevler de üstlendik-

lerini ortaya koymaktadır. Çünkü, şamanların görevini daha sonraları devam ettiren çalgıcı hikayecilerin çalıp çığırma ve sihirbaz şamanlık görevlerini birlikte yürütmeleri, bunu göstermektedir (Günay, 1992: 169-175).

Bu bağlamda Türk milletinin sahip olduğu köklü sözlü kültür geleneğinin biçim ve şekilleri yeni dinlerin toplumsal bilgi ve birikimin, etik ve estetik üretimlerin geniş halk kitlelerine yayılmasında büyük bir ustalıkla kullanılmaya başlanmıştır. Bu noktadan itibaren ozanların yerini dervişler almış ve yeni misyonları ‘irşâd ve tebliğ’e bağlı icra’ çerçevesinde şekillenmiştir.

Sözlü kültür ürünlerinin yapı ve şekil özellikleri dikkate alındığında Ong’un değerlendirmelerinin gerçekçi bir zemine oturduğu görülür. Bu husus sözellikten yazınsallığa geçişin erken dönemlerinde de dikkati çeker (Orhun Abideleri, Kutadgu Bilig).

Sözlü kültür ortamının dayattığı bu olumsuzlukları aşabilmek için düşünce ve duyguları kalıplar ifadeler şeklinde kurgulamak gerekmektedir. Ong’a göre “düşüncenin dengeli tekrarları ve antitezleriyle akışının kazandırdığı ritm, kelimelerdeki ünlü ünsüz uyumu gibi özellikler hafızayı güçlendiren unsurlardır” (Ong, 1995: 49-50).

Bu biçimsel zorunluluklar neticesinde uygarlık tarihinde yazılı kültür ortamına geçilmesinden çok sonraları bile yazılı eserler sözlü kültür ortamının kriterlerine göre üretilmiştir. Bu çerçevede Türk kültür dairesi içinde üretilen ve yazılı bir edebî tür olan mesnevîler dikkat çekicidir. Hatırlama kolaylığından istifade edebilmek için ilmî eserler bile şiir tarzında yazılmıştır.

Connerton’a göre: “büyük çaplı sözcelerin daha sonraki kuşaklarca yinelenebilme yolunda herhangi bir şansa sahip olabilmeleri için, standartlaşmış biçimlere dökülmeleri gerekir ve ritm anımsama işi sırasında bir dizi motor tepkesel devinimini işbirliğine soktuğu için, sözlü nazımın ritimleri anımsama işleminin ayrıcalıklı üstün düzenekleridir” (Connerton, 1999: 119).

Türkler İslâmiyeti kabul etmeden önce konar göçer medeniyet anlayışlarının bir tezahürü olarak Çin sınırından tarihî Türkistan coğrafyasını içine alacak şekilde Avrasya arazisini boydan boya katetmiş bu zaman aralığında bu coğrafyadaki farklı dinlerle karşılaşmış aslî dini olan Tanrı dininin yanında muhtelif boylar halinde sınırlı da olsa “Budizm Maniheizm, Şamanizm Hristiyanlık, Musevîlik din ve inanç sistemlerini benimsemişlerdir” (Köprülü, 1996: 45).

Bu çerçevede İslâmiyet öncesi Türk kültür dairesinde çok kuvvetli sözlü ve yazılı dinî bir edebiyat vücuda getirilmiştir. Bu dönemden eli-

mizde kalan en eski örnekler XI. yüzyılda ve daha sonraki yüzyıllarda yazıya geçirilmiş ürünler ve Doğu Türkistan'da Maniheist ve Budist Uygur kültür çevresinde yaratılmış olanlardır (Tekin, 1986:7).

İslâmiyet öncesi bu farklı inanç sitemleri kitlesel bir kabul görmemiş ancak belli kent muhitlerinde (yerleşik ortamlarda) tesirini göstermiştir. “Bu dönemde şairlik, sihirbazlık, falcılık, hekimlik, gibi görevleri de icra eden ozanlar oba oba dolaşarak eski kahramanların menkabelerini terennüm ederler, sığır denilen millî av âyinlerinde veya şölen denilen umumî ziyafetlerde, yağ denilen matem merasimlerinde destan ve türküler söylerlerdi” (Köprülü, 1981: 11-243).

Türk sözlü kültürünün ekolojisi işte bu konar göçer dönemin derin izlerini taşır. Bu aynı zamanda coğrafyanın dayattığı bir zorunluluktur. Bu süreç “hareketli esnek merkezi Türk devlet yapısının” (Yıldırım, 2000: 329) medeniyet felsefesinin biçimlendiği tarihsel bir süreçtir. Yazılı ve yerleşik medeniyet kategorisinin paradigmaları ile bu çerçeveyi anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmak beyhudedir.

Ozanlar hakkında en eski bilgiler Lâtin kaynaklarında (özellikle Priscus) mevcuttur. Atilla'nın ordusunda bu geleneği icra eden ozanların ve onu vecd içinde dinleyen bir dinleyici topluluğunun olduğu bildirilmektedir (Köprülü, 1989: 157-158).

Bu tanıklık bize ozanların eski Türk kültüründe toplum ve idareciler katında sevgi ve saygı duyulan yüksek bir mevki olduğunu göstermektedir. Ozanlar toplum ve idare arasında bir nevi iletişim kuran kanallar durumundadır. Boyun sözlü hafızasını taşıyıp yeni kuşaklara aktarıran bir anlamıyla ‘irşad ve tebliğ’ işlevini yerine getirmektedirler.

Orta Avrupa milletlerinin destan ve efsanelerinde yer alan Atilla çağı, bugünkü Avrupa milletlerinin şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır. Bozkır kültürü şüphesiz bu devrede bütün Avrupa kültürlerini derinden tesiri altında bırakmıştır (Németh, 1966: 122).

Daha sonraki yüzyıllarda ordu şairi olarak varlıklarını devam ettiren bu ozanlar birbirleriyle karşılıklı türküler söyleyerek savaşa gitmişlerdir... Bu şiirleri türkülerini ağıtları yakanlar, yaranlar, icra edenler şüphesiz Türk sözlü gelenek şiir sanatının temsilcileri idi (Yıldırım, 1986: 444).

Tarihsel seyrini kısa bir biçimde özetlediğimiz bu yazı öncesi dönemde toplumun yatay ve dikey katmanları arasında “oba” ekseninde bir iletişim modelinin hakim olduğunu görmekteyiz. Bu sözel dönemde iletişim modelini 1-Korkut Tipi İletişim Odakları 2- Alp Ozan Tipi İletişim Odakları 3-Gezginci Ozan Tipi Odaklar 4-Tacir Tipi odaklar oluşturur. Korkut Tipi İletişim Odakları bilgi ve hikmetin taşıyıcı ve üreticileri, Alp

Ozan Tipi Odaklar askerlik bilgi ve teorisinin, pratiğinin aktarıcı, taşıyıcı ve icracıları, Gezginci Ozanlar boyun farklı kesimlerinin görüşlerini, tacirler ise uzun mesafeler arasındaki bilgi, görgü ve haber iletimini sağlayan işlevleri yerine getirirler (Yıldırım, 2000: 336-339).

2. Türklerin İslâmiyete Girişi ve Türk Tekke Edebiyatı

Öncelikle 921 yılında Volga İtil Bulgarları ardından 960 yılında Karahanlıların İslâmiyeti kabul etmesiyle beraber Türk boyları gittikçe artan bir hızla İslâmiyete girmeye başlamışlardır. Din değiştirme hadisesi ile beraber Türkler farklı bir medeniyet dairesine girmeye başlamıştır. Bunun tabii bir sonucu olarak yeni dinin kavram, kurum ve değerlerini aktarırken eski inanç ve geleneklerini de tamamen bırakmamış yeni dini içerisinde zaman zaman eklektik zaman zaman sentezci bir anlayışla muhafaza etmiştir.

Fığlalı bu durumun “sosyolojik bir gerçeklik olduğunu” belirtir (Fığlalı, 194: 86).

Kültür ve medeniyet kurgusunda köklü değişiklikler yapacak olan bu radikal değişim ve dönüşüm hiç şüphesiz Türk sözlü geleneği içerisindeki sözlü şiir geleneğini de değişime uğratmıştır. Fakat bu değişim hiç bir zaman ozanlık geleneğinin toplumsal işlev açısından temel dinamiklerini bozmamıştır.

Temelde bir yenilik ve öğrenme, mevcut bilgi ve birikim kompozisyonuna göre yeniden üretilir. Connerton’a göre: “mutlak anlamda yeni bir şeyi aklın kabul etmesi mümkün değildir. Bunun nedeni, yalnızca tümüyle yeni bir başlangıç yapmanın güç olması değildir; pek çok eski bağlılık ile alışkanlığın, eski ve yerleşik bir şeyin yerine yenisini koyma çabamızı engellemesi de değildir yalnızca. Bunlardan daha temel bir neden vardır: Ne türden olursa olsun belli bir deneyimin akla yakın olduğundan emin olabilmek için onu, daha önceki deneyimlerimizin oluşturduğu bağlama dayandırmak zorunda oluşumuzdur; yani herhangi bir tekil deneyimden önce zihnimizin daha önceki deneyimi yaşanmış şeylerin tipik biçimlerinden oluşmuş genel bir çerçeveye önceden bir eğilim edinmiş olması gerekir” (Connerton, 1999: 14-15).

Türkler İslâmiyeti kabul ettikleri sırada yerleşik kent merkezlerine sahip olmaları yanında konar-göçer medeniyetlerinin bir icabı olarak büyük ölçüde kentlerden uzak geniş bozkırlarda yaşamaktaydılar. Bu yaşantının tabii bir neticesi olarak geniş halk kitleleri yeni dinin icaplarını sözlü kültür yöntem ve kanalları çerçevesinde öğrenmeye başlamışlardır. İlâhiler okuyan, Allah rızası için halka bir çok iyiliklerde bulunan, onlara cennet ve saadet yollarını gösteren dervişleri Türkler, eskiden dinî bir

kutsiyet verdikleri ozanlara benzeterek hararetle kabul ediyorlar, dediklerine inanıyorlardı Bu suretle eski ozanların yerini ata veya bab ünvanlı birtakım dervişler almıştı. İslâmiyet’i kabul etmiş olan ozanlar piri Korkut Ata işte bunlardan kalmış bir hatırayı yaşatıyordu (Köprülü, 1981: 19).

Türklerin İslâmiyete girdiği X. yüzyıldan Ahmed Yesevî’nin tarikatini kurumsallaştırdığı XII. yüzyılın ortasına kadar geçen kısa sürede Türkistan havalisinde kuvvetli bir İslâmî kültür oluşmuş durumdaydı. Ahmed Yesevî’nin tarikatini sistemleştirmeye başladığı XII. yüzyıldan itibaren Ahmed Yesevî ile beraber ‘irşada bağlı icrâ’ geleneği kuvvetli bir ivme kazanır. İslâm ilimlerini ve İran edebiyatını pek iyi bilmekle beraber Yesevî müridlerine dervişlik adabını telkin için, anlayabilecekleri bir dil ile hitap etmek mecburiyetinde kaldı ve Türklerin halk edebiyatından aldığı nazım şekilleri, hece vezni ve oldukça basit bir dil ile sofiyane manzumeler yazdı ki, bunlara alelade şiirlerden ayırt etmek için hikmet derler... Sanat endişesine tamamıyla yabancı ve lirizmden mahrum olan ve yalnız bir propoganda gayesi takip eden bu hikmetler yalnız bozkırlarda değil Yesevîliğin bütün intişar sahalarında süratle yayıldı. İslâmiyet’i, şeklen kabul etmiş bozkır göçebeleri arasında tasavvuf propogandası maksadıyla yazılan şeyler başka türlü olamazdı (Köprülü, 1989: 463-471)

Türk sözünün manzum sihrî karakteristiği kısa sürede Ahmed Yesevî ve geleneğinin bütün Türk coğrafyalarında tanınıp kolaylıkla benimsenmesine yol açmıştır. Bu itibarla Ahmed Yesevî Tekke edebiyatımızın kurucusu Divân-ı Hikmet’i de bu edebiyatımızın ilk belgesidir.

Türklerin XI. yüzyıldan itibaren kitleler halinde Anadolu’ya yönelmeleri ile birlikte özellikle XIII. yüzyılda Yesevî dervişleri Anadolu’da etkin bir konuma gelmişlerdir. Anadolu’daki bu ilk sufi önder ve teşkilâtlar (Bektâşîler, Torlaklar, Edhemîler, Abdallar, Camîler) Ahmed Yesevî’ye büyük bir hürmet ve saygı gösterip kendilerini ona bağlı olarak gösterirler. Bu ilk sufi önder ve teşkilâtlar merkezî yönetim ile eşgüdüm ve uyum içinde coğrafyanın vatanlaştırılması sürecinde mühim roller oynamışlardır.

Bu bağlamda Türkistan’dan getirdikleri sevgi ve hoşgörü ikliminden beslenmiş İslâm anlayışı ile kısa sürede Anadolu’nun yerli halkının da sevgi ve güvenini kazanmışlardır. Muhaceretle beraber Anadolu’ya gelen göçebe Türkmenler arasında halen İslâmın kitabî bilgilerinden haberdar olmayan kesimler vardır. Türkistan’da başlayan İslâmlaşma süreci aynı tarz ve araçlarla Anadolu’da da devam ettirilmiştir. İslâmiyet’in ‘irşad ve tebliğinde’ önemli roller oynayan bu derviş ve zümreler imâr, iskân ve asayiş gibi konularda da faaliyetler göstermişlerdir. Yani Anado-

lu Türk suffiliği ve suffileri Münzevî bir tavrın karşısında olmuş sürekli eylem halinde halkın aydınlatılması yolunda faaliyetler göstermişlerdir.

Anadolu’da tekkelerin ve çeşitli tarikat kollarının kurulup gelişmesiyle Tekke Edebiyatı da aynı şekilde gelişmiştir. Kalabalık halk kitlelerine hitap eden tekkelerde yetişen şairler, Türk halkına sade ve güzel bir dille şiir ve ilâhiler söylemeğe başlamışlardır. Böylece Anadolu’da tarikat şairleri vasıtasıyla zengin ve kuvvetli bir tasavvuf edebiyatı kurulmuştur (Banarlı, 1985: 285).

Bu yeni edebiyatın ana eksenini İslâm dinî ve tasavvufu oluşturmaktadır. Karmaşık kitâbî bilgiler halkın anlayabileceği bir üslup ve imgelerle bu şairler tarafından anlatılmaya başlanmıştır. “Kadrosunda divan şairleri ile birlikte saz şairleri de bulunan bu edebiyat, Halk edebiyatı ile Divan edebiyatı arasında bu iki edebiyatı birbirine yaklaştıran, her iki edebiyatın hitap ettiği zümreleri birleştiren bir edebiyat köprüsü işlevini görmektedir” (Banarlı, 1985: 216).

Türk Tekke Edebiyatı vezin, kafiye, anlatım şekli, dil ve üslup özellikleri bakımından İslâmdan önceki edebiyatımızın tesirinde kalmış, Türklerin İslâm dinini kabullerinden sonra da İslâmiyet ile yeni bir ruh, tasavvufu da düşünce zenginliği kazanmıştır. Biçimsel olarak tarihsel arka plânında zengin bir gelenek mevcuttur. Tarihsel Türk tefekkür geleneğinin metaforları bu yeni bağlam içerisinde ihtiyaca göre yeniden biçimlenmiştir.

Türkler İslâmiyet’i kabul etmekle yeni bir medeniyet dairesine katıldılar. Yeni dinin terminolojisi ve teolojisi Türk kültürüne bir çok bakımdan eklenilebilecek bir sosyal dokuya sahipti. İslâmiyetle gelen kurum, değer ve normlar (üstyapı kurumları) Türk sözlü kültürünü estetik, kavramsal ve kuramsal açıdan yeniden şekillendirmeye başlamıştır.

‘Yazılı kültür ortamı’ ile teması olmayan konar göçer Türk toplumunda yeni dinin anlatımında edebiyat (sözlü kültür) hayatî bir konuma sahip olmuştur. Kent ve medrese yazılı kültür ortamının etkisindeki bölgelerde zühde dayalı bir tasavvufî cereyan gelişmiştir. Türk milletinin İslâmiyet öncesi inançları yeni dinin kabulüyle birlikte ona eklenilerek devam edegelmiştir. Samimi bir imân ve hoşgörüyü dayanan fakat biçimsel ve teorik pratik çerçevenin zayıf olduğu bu yapı yeni bir tarzın şekillenmesine, gelişmesine önayak olmuştur. Karmaşık sofiyane nazariyeler indirgemeci bir tavırla informal eğitim süreci diyebileceğimiz bir ortamda ritim, şiir, ahengin çağrışım ve hatırlama kolaylığında faydalanılarak icra edilmeğe başlamıştır.

Anadolu’nun Türk muhaceretine açıldığı XI. yüzyıldan itibaren Türkler kitleler halinde bu yeni coğrafyaya yerleşmeye başlamıştır. Bu

kitlelerle beraber gelen Baba; Ata lakaplı sufi önderler Anadolu'nun Türkleşmesi, coğrafyanın vatanlaştırılması sürecinde 'Türk sözünün' bu sihrî karakteristiğinden hep istifade etmişlerdir.

Anadolu sahasında tekke ve dergâhların kurumsallaşmaya ve yaygınlaşmaya başlamasıyla bu dinî ve tasavvufî atmosfer bulunduğu muhite ve anlayışa göre bir 'zümreler edebiyatının' teşekkülüne zemin hazırlamıştır (Gölpınarlı, 1968: 357-359).

Türk Tekke Edebiyatı içerisinde Alevî-Bektâşi Tavrı "bütün özellikleri ile Yunus Emre'yi kaynak edinmiş ve onun etkisiyle doğmuş bir halk edebiyatımızdır" (Gölpınarlı, 1968: 362). Aynı kaynaktan beslenen Alevîlik ve Bektâşîlik uygulandığı coğrafyanın, muhitin sosyal ve kültürel şartları içinde farklılaşma/değişme safhaları geçirmiştir. Alevîlik daha çok konar göçer Türkmen yaşamının karakteristiğine uygun olarak sözlü icra ve aktarım nosyonuna bağlı olarak varlığını gelişimini ve devamlılığını sürdürmüştür. Bektâşîlik kent muhitlerde yazılı kültürle daha çok temas etme imkânı bulan muhitlerde yayılma ve gelişme imkanı bulmuştur.

Bir edebiyat geleneğinin üst kültürden ve edebi gelenekten bağımsız olarak ortaya çıkıp gelişmesi teorik olarak oldukça güçtür. Bu geleneğin oluşumunda Türk milletinin Anadolu ötesi Türkistan coğrafyasındaki zengin yaşam, kültür, birikim ve tecrübesi önemli bir altyapı oluşturmuştur.

Ethemî, Camî, Rum Abdalları, Torlak, Işk, Haydarî, Kalenderî gibi toplulukların Alevî Bektâşi üst kimliğinde toplanmasıyla bu edebî gelenek bir "bâtınî zümreler edebiyatı" (Ergun, 1944: 7). görünümünü almıştır. Bu edebî gelenek Yunus Emre'den feyz alarak gelişmeye başladığı için işlediği konular Horasan melâmetîyesinden kalan tasavvufî telâkîler, Muhiddin İbn-i Arabî'nin tesiri ile yerleşen panteizmin çok kaba ve basit bir anlayışı, eski Türk şamanlığının ve Tanrı dininin göçebe Türk kabileleri arasında yaşayan bakiyeleri ile Hint, İran, Türk mitolojilerinden alınan temalar, din büyükleri ve peygamberler etrafında teşekküle eden menkabeler, vilâyetnameler, kıssalar, fıkralar, hikâyeler, dinî destanlar, Ehl-i Beyt sevgisi (tevellâ ve teberrâ), Hz. Ali, On İki İmam, On Dört Masum, On Yedi Kemberbest, Kerbelâ Hadisesi (Hz. Hasan, Hz. Hüseyin), insanın yaratılış serüveni (Devriye) hadise ve kavramları çerçevesindedir.

Alevî-Bektâşi Şiiri'ni oluşturan manzumeler Anonim Halk Şiiri, Saz Şiiri ve Divân Şiirine ait özellikler taşır. Nazım birimi dördlük ve beyitler ölçü olarak hece ve aruz ölçüsü kullanılmıştır. Hece ölçüsü daha çok tercih edilmekle beraber özellikle kentli muhitlerde ve Bektâşi çevrelerde aruz ölçüsü de kullanılmıştır. Bu şairlerin aruz ölçüsünü başarılı bir şekilde kullanamadıkları, çok sık aruz hataları yaptıkları, bazen şiirin

aruzla mı yoksa heceyle mi yazıldığını tespitite okuyucuyu tereddüte düşürürler. Bu durum İslâmiyete geçişle birlikte aruzla karşılaşan ilk Türk şairlerinin uygulamaları ile benzerlikler gösterir. Kanaatimizce problem bu edebî çevre mensuplarının tam bir eğitim görmemelerinden ve bu edebiyatın sözlü karakterinin ağır basmasının yanında edebiyatı ‘tebliğ ve irşâd için bir araç olarak algılamalarından’ kaynaklanmaktadır. Türk Tekke Edebiyatı içinde Hurufî, Hamzavî- Melâmî tavırlar hep bu bağlam içerisinde şekillenmiştir. Hacı Bayram Veli ile birlikte edebî olarak melâmî geleneği tanıyan Türk Tekke Edebiyatı bu vadede de önemli bir birikim ortaya koymuştur. Bu noktadan itibaren tarikatların farklılaşması ile usul ve tavırda da farklılaşmalar görülmeye başlanmıştır. Ama bu farklılaşma hiçbir zaman ‘irşad ve tebliğ’ işlevini farklılaştıran bir mahiyet kazanmamıştır.

Tarihsel gelişim sürecinde eski irşad ve tebliğ misyonuna sahip alp, bilge, gezginci ozan tipleri İslâm kültürü ve tasavvufun tesiri ile yeni bir misyon yüklenmişlerdir. İslâmiyetle birlikte yavaş yavaş yeni bir medeniyet düzenine -“hareketli esnek merkezli devlet” yapısından “yerleşik esnek merkezi devlet”- yapısına geçilmiştir. Bu dönüşümle birlikte eski icra ve üretim ortamlarına yenileri eklenmiştir (Yıldırım, 2001: 84-85).

3. Türk Tekke Edebiyatının İcra ve Üretim Ortamları

Özellikle tekkeler bünyesinde zikir ve âyinler çerçevesinde nefes ve ilâhi gibi şiirsel biçimler müzik ve semâ eşliğinde okunması irşâd ve tebliğin icra bağlamını belirleyen en önemli özelliklerdir.

Bir ritüel etkinlik olarak zikir meclisleri ve ortamları sırf Allah’ı hatırlama işlevinin ötesinde anlamlara sahiptir. Bunlar aynı zamanda tarikat üyeleri arasında toplumsal iletişim ve etkileşimin sağlandığı ortamlardır (Gilsenan, 1973: 176). Zikir gösterimi (performance) bağlam olarak zaman zaman müzik ve semâ eşliğinde yapıldığı tarikatlar ve zümreler de vardır (Mevlevî, Bektâşî, Alevî). Bir boyutuyla şiir ve müzik bütün tarikatlar için aşkın tecrübeye geçiş için birer vasıta. Bu esnada müzik ve şiirin birlikteliği müridin vecde gelmesi için hazırlayıcı etkenlerdir.

Müzik, varoluşsal özümüzün ve varoluş tarzımızın, evrensel ölçekte kabul gören bir sentezidir; kişisel sosyal ve kültürel anlamlandırmalardan oluşan ve diğer iletişim biçimlerine benzemeyen bir harmanlamadır. Müzik yaşamdaki tehlikeli duygusal gidip gelmeleri, zayıflıkları, yenilgileri, kutlamaları ve çatışmaları, özel olarak yaşanabilen ve diğer insanlarla paylaşılabilen hipnotik ve reflektif tempolara dönüştürür ve böylece hem yaratıcılarına hem de dinleyicilerine aykırı deneyimler yaşatır (Lull, 2000: 11).

Zikir gösterimi belli kurallar dahilinde bütün insanlara açıktır. Bunun paralelinde takvime bağlı dinî günler (bayram ve kandiller), düğünler mesire yerleri, hanlar, medreseler, câmî, irşâd ve tebliğe bağlı icranın diğer önemli icra ortamlarıdır. Bu esnada gösteri hem bireysel hem de topluluğun katılımıyla (katılan tarafların etkileşimiyle) kolektif bir icraya dönüşebilir.

Başlangıçlarını Hz. Ebu Bekir veya Hz. Ali'ye eriştiren suflüğün yayılması, tekkelerin siyasî kuvvetler tarafından adeta resmen tanınması, bir çok büyükler devlet adamları ve sultanların şeyhlere riayetleri, onlara yüksek bir manevî nüfuz bahşediyordu. (Köprülü, 1981: 18). Bu nüfuz ve saygınlıkları ile eski Türk toplumundaki ozanın işlevini ve sosyal statüsünü daha da pekiştirmiş oldukları görülmektedir.

Bir tarikat ve tekkeye mensup olmaları sebebiyle bu şair ve tebliğcilerin 'icrâ mekânları' öncelikle tekkeler, zaviyeler, dergâhlar, hanlar ve kervansaraylar olmuştur. Bu mekânların yanı sıra gezginci derviş-şairler için irşâd ve tebliğ mekânı halk ile yüz yüze görüşme ve konuşma imkânı buldukları bütün mekânlardır. "Tekkeler Türk toplumunun soyo-kültürel yapısı içerisinde sosyalleşme olgusunu kendine has kurumsal ve kültürel bağlamların beraberinde getirdiği yorumcul çerçeve içinde şekillendiren kurumlardır"(Çobanoğlu, 2000: 135). Bu yapıyı aşağıdaki gibi tasnif edebiliriz:

İCRA MEKANLARI	Cami ve müstemilatı, Tekke, Dergâh, Zaviyeler Bey ve Paşa Konakları, Cem Evi Köy ve Mahalle Odaları Han ve Kervansaraylar, Evler Ritüel Ayin Meydanları (Bayram Yerleri, Kolektif dua yapılan alanlar)
İCRACILAR	Pir, Dede, Müftü, Dersiam, İmam, Müezzîn, Hafız, İlahiciler, Cemiyet Önderleri, Kolektif icracılar (katılımcılar)
İCRA ZAMANI	Periyodik Ritüeller, Cenazeler, Düğünler, Tören ve Kutlamalar Sene-i Devriyeler, Bayramlar, Açılış ve İcazet Törenleri, 10 Muharrem, Nevruz

Belli bir disiplin ve sistematik dahilinde halka açık olan tekkelerde irşâd ve tebliğ sözlü hitap yoluyla gerçekleştirilmektedir. Ferdî tecrübe deneyim ve birikimi kitâbî bilginin sınırlayıcılığına tercih eden tekke mensupları için sözlü iletişim vazgeçilmez bir araçtır(Hatta bu çerçevede kitâbî bilgiler küçümsenir). Oluşturdukları bu zengin, geniş edebî birikim ve gelenekle tekkeler daha sonraki asırlarda kurulacak olan Âşık Edebi-

yatı için (malzeme ve içerik açısından) sağlam bir zemin oluşturduğu kanaatindeyim. Âşık Edebiyatı'nın işlediği tema ve metaforların bit çoğu tekke/câmî muhiti içerisinde eğitilen Türk halkının bu kültürel ortamdan taşıdığı olgulardır.

XIII. yüzyılda Türkistan'dan muhaceretle gelen heterodoks zümreler Anadolu'da yerleşip teşkilatlanmaya başlamışlardır. Batını zümrelerde dediğimiz bu kesimler Rumeli dahil bütün Türk coğrafyasında etkili olmaya başlamışlardır (Köprülü, 1981: 337-338). Daha sonraları Türk Edebiyatı içerisinde Alevî-Bektaşî tavır diyeceğimiz akım bu sosyal zemin üzerinde yükselmeye başlamıştır. Çoğu ordu mensubu olan ve Bektaşî tarikatına mensup şairler Türk Tekke Edebiyatı içerisinde Vahdet-i Vücut ve Vahdet-i Mevcud anlayışlarını popüler bir anlatımla zaman zaman hulûl, tenasuh ve mehdi kavramlarını ifade etmeye başlamışlardır. Merkezî otorite ile genellikle barışık olan bu geleneğin yanında taşra muhitlerinde örgütlenmiş olan Alevî Türkmen toplulukları içerisinde edebiyat ve sözlü gelenek eğitim, irşâd ve tebliğ fonksiyonunu hiç kaybetmemiş sözelliği büyük bir canlılıkla yaşatılmıştır. Ocak ve cem evleri bilgi, görgü ve erkânın aktarımında sözlü ve yüzyüze yöntemi kullanmışlardır. Bu bakımdan Alevî-Bektâşi teolojisi daha çok sözlü kültür ortamında üretilip aktarılan bilgi ve görgü formasyonunu ihtiva eder.

Anadolu sahasında Yunus Emre ile başlayan Türk Tekke Edebiyatı bu şairin şahsında sanat ve estetik düzeyi yüksek bir mahiyet kazanmıştır. Ardından Kaygusuz Abdal, Sultan Veled, Eşrefoğlu Rumî, Hacı Bayram Velî gibi irşâd erleri yetiştirmiş olan bu edebî gelenek tekke ve zaviyelerin kaldırıldığı XX. yüzyıla kadar irşâd ve tebliğ işlevi daima ön plânda tutarak gelmiştir. İrşâd ve tebliğin ön plânda olduğu bu eserlerde estetik endişe ikinci plândadır. Manzumelerde buyurgan ve öğretici bir üslup hakimdir. Vezin ve kafîye kaygısından büyük oranda uzaktırlar. Bu şairler açısından esas olan vermek istedikleri mesajdır. Bu nedenle onlar açısından edebiyat toplumsal iletişime katıldıkları bir araç konumundadır. İslâmiyet'e bağlı bir Türk kültürünün oluşmasında Türk Tekke Edebiyatı ve mensubu derviş/şairler büyük görevler ifa etmişlerdir. Bu oluşumla beraber İslâm kültürü Türk tavrı içerisinde yerel ihtiyaç ve birikimlerle beraber yüzyıllar ötesinden taşınagelmiştir.

Abdurrahman Güzel tekke şairlerinin ağırlıklı olarak “gazel, kaside, kıta, musammat, murabba, terkib-i bend, tercî-i bend, rübâî, tuyug, mesnevî,” olduğunu söyleyerek “Halk şiiri tarzından koşma ve maniye bağlı şekilleri de tercih ettiklerini”(Güzel, 1989: 275) ifade etmektedir.

Alevî-Bektâşi Şiiri, Alevî Bektâşi müziği makamları ile okunarak icra bağlamında dinî tören ve uygulamalarda önemli bir işlev görür. Ülkütaşır'a göre bu türler “Nefes, Semâî, Kalenderî, Divân, Mersiye,

Nutuk, Destur, Devriyye, Medhiyye, Naat, Selâmnâme, Nevruziyye” isimlerini taşır (Ülkütaşır, 1974: 189). Kanaatimizce bu tanımlama ve tasnif eksiktir. Türk Tekke Edebiyatı’nın genelinde olduğu gibi bu alanda da bir sınıflandırma eksikliği söz konusudur. Ayrıca bazı nazım şekilleri icra bağlamlarında farklı isimler almaktadırlar. Örneğin nefesler Alevî geleneğe deyiş ismiyle adlandırılırlar. Ayrıca medhiyye türünün özel adı düvaz imâm veya düvaz-deh imâm ismini alır. Köprülü’ye göre halk şiir türlerinin arasındaki fark daha çok “mahiyet-i musikilerine”(Köprülü, 1980: 273) aittir. Bu türlerin tasnifinde ezgi tayin edici bir özellik olmalıdır.

XVI. yüzyılda Pir Sultan Abdal, Muhiddin Abdal, Virânî, Balım Sultan, Sürûrî, Yeminî, Fazlî, Kelâmî, Bosnalı Vahdetî, Nebâtî, Hüsrev, Nemâyî Sersem Ali Baba, Fazlî, Kul Himmet, Kul Adil, Kul Bayramlı, Misâlî, Arşî, Seyyid Ali Sultan (Kızıl Deli), Yetimî, Sadık Abdal, Feyzî Hasan Baba, Koyun Abdal, Hayretî, Yetim Ali Çelebi, Alevî-Bektâşî geleneğin önemli temsilcileridir (Bu şairlerden Sürûrî, Yeminî, Fazlî, Kelâmî, Bosnalı Vahdetî, Nebâtî, Hüsrev, Nemâyî, Virânî aynı zamanda hurûfî geleneğe bağlıdır.

XVII. yüzyılda Alevî-Bektâşî Edebî Tavrî Kul Hüseyin, Geda Muslî, Kul Nesîmi, Kazak Abdal çizgisiyle devam eder. XVIII. yüzyılda Selim Baba, Uzletî Baba, Şirî, Hıfzî, XIX. yüzyılda Edib Harâbî, Mehmed Ali Hilmi Dede, Agâhî Dede, Kemterî, İrşâdî Baba, Kenzî Mirâtî Baba, Günci Baba, Bosnevî, Dertli, Didârî, Perişan Baba, Pir Mehmed, Türâbî, Güvenç Abdal gibi şairler bu geleneği taşımışlardır.

XX. yüzyılda Neyzen Tefvik, Rıza Tefvik, Ali Rıza Baba, Kâzım Baba, Samih Rifat Bey, Hasan Cemâli Baba, Mihrâbi Baba geleneği sürdürmüşlerdir.

SONUÇ

5000 yıllık tarihsel bir süreçten evrilerek gelen Türk Sözlü Kültürü bu süreç içerisinde farklı medeniyet ve coğrafyalarda Türk kültürünün hafızası olmuştur. Kuşatıcı ve barındırıcı sosyalleştirici özelliği daima ön planda olmuştur. Bu işlevin yerine getirilmesinde “irşad ve tebliğ” fonksiyonu sabit kalmıştır. Oğuz Kağan’ın vasiyeti, Orhun Abidelerindeki didaktik üslup, Yesevî geleneğindeki öğütler, bu gelenekten hız alarak serpilerek bütün Türk Tasavvuf geleneğindeki -bir manasıyla “metinlerarası” diyebileceğimiz- arketipsel dönüşüm aynı vazifeyi ifa etmişlerdir. Bu Türk kültüründeki sürekliliğin muazzam bir örneğidir.

Bu çerçevede Türk Tekke Edebiyatı toplumsal iletişimi kuran ve gerçekleştiren bir mekanizma vasıtası görmüştür. Bu çerçevedeki bütün

uygulamaları bir sözlü gösterim (performance) olarak nitelendirmek mümkündür. Çünkü bu sürece toplum katmanları kitlesel olarak katılmışlardır.

Türk kültür ve medeniyetin anlaşılmasında bu kurucu ve yapılandırıcı çerçevenin değişik yönlerinin aydınlatılması bize bu muazzam mekanizmayı aydınlatmada ve geleceği inşa etmede büyük kolaylıklar sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- BALKAN, Kemal, 1992, “*Eski Önyasyada Kut (veya Gut) Halkının Dili İle Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik*” Erdem, C. VI AKDITYKY, s. 16, Ankara.
- BANARLI, Nihat Sami, 1985, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C.I, s. 285, İstanbul.
- CONNERTON, Paul, 1999, **Toplumlar Nasıl Anımsar** (Çev. Alâeddin Şenel), Ayrıntı Yay.,1999, s.14-15, İstanbul.
- ÇOBANOĞLU, Özkul, 2000, **Aşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü**, Akçağ Yay., Ankara.
- DURBİLMEZ, Bayram.1998. **Muhiddin Abdal Divânı** (İnceleme-Tenkitli Metin), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ.
- ERGUN, Saadetin Nüzhet, 1944, **Bektâşî Şairleri ve Nefesleri**, İstanbul.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, 1994, **Türkiye’de Alevilik Bektaşilik** (3.bsk), Selçuk Yay., Ankara.
- GİLSENAN, M., 1973, **Saint and Sufi in Modern Egypt**, Oxford Universty Press, Oxford.
- GÖLPINARLI, Abdalbaki,1968,“*Alevî-Bektâşî Halk Edebiyatı*”, Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı, S. 207, TDK. Yay., s. 362 , Ankara.
- _____“*Halk Edebiyatımızda Zümre Edebiyatları*”, Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı, S. 207, TDK. Yay., 1968, s. 357-359, Ankara.
- GÜNAY, Umay, 1992, **Türkiye’de Aşıklık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi**, Akçağ Yay., Ankara.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat, 1980, **Edebiyat Araştırmaları** (3.bsk), , Ötüken Yay., İstanbul.
- _____1981, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar** (4. bsk), DİB Yay. s. 11-243, Ankara.
- _____1996, **Anadoluda İslâmiyet** (Yay haz. Mehmet Kanar), İnsan Yay., İstanbul.

- LULL, James, 2000, **Popüler Müzik ve İletişim** (Çev. Turgut İbلاغ), Çiviyazıları Yay., İstanbul.
- NÉMETH, Gyula, 1966, **Atila ve Hunlar**, İstanbul.
- TEKİN, Talat, 1986, “İslâm Öncesi Türk Şiiri”, Türk Dili Dergisi (Türk Şiiri Özel Sayısı), TDK Yay. s.7, Ankara.
- TUNA, Osman Nedim, 1994, “Sümer-Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ve Türkçe’nin Yaşı Meselesi”, TDAY Belleten 1989, TDK Yay., s.257-293, Ankara.
- ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir, 1974, “Bektâşi Edebiyatının Niteliği ve Nazım Türleri”, Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1974, s.189, Ankara.
- YILDIRIM, Dursun, 1986, “Orta Asya’dan Urumuneline Türk Sözlü Şiir Sanatının Yayılması Üzerine”, Milletlerarası Türk Folklor Kongresi BildirileriKBY, s. 444, Ankara.
- _____ 1998, “Sözlü Gelenek Kültürü” (Türk Bitiği kitabı içinde), Akçağ Yay s. 82-94, Ankara.
- _____ 2000, “Tarihî Süreç İçinde İletişim Odakları; Ağları ve İşlevleri” [XIII.-XX. Yüzyıllar Arası Türkiyesi].Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 10, s. 336-339, Ankara.
- _____ 2001, “Türk Edebiyatının Yüzyılları [Türk Edebiyatına Yeni Bir Yaklaşım Denemesi]”, Kök Dergisi, S. III/I (Bahar 2001), s. 75-122, Ankara.